

Analiza pogloblitnih vzrokov in možnih izhodov iz ekonomske krize

1

Naša družba je že vrsto let v krizi, ki zajema vsa področja našega življenja in delovanja – od politične, ekonomske in idejne in moralne in občečloveške ravni. Ker smo v ta večplastni proces zajeti prav vsi, je razumljivo veliko zanimanje za različne plati in razsežnosti sedanje krize.¹

Ko so se pred dobrimi osmimi leti začeli kazati prvi obrisi resne ekonomske krize, so bili le redki tisti strokovnjaki, ki so v tem videli izraz delovanja zakona vrednosti, ki je z železno logiko uveljavil svojo temeljno vlogo v socialističnem gospodarstvu, v katerem so se nakopičila številna protislovja, ki so bila dotlej pridušena in prikrita.

Tako kot so nekoč meščanski teoretiki dolga desetletja zavračali krize kot normalno sestavino kapitalističnega reprodukcijskega procesa in so prisegali na Sayev zakon, po katerem v kapitalističnem gospodarstvu samodejno nastaja splošnoekonomske ravnovesje, analogno je v socialistični ekonomski teoriji prevladovala vera v sposobnost planskega mehanizma, da lahko zagotavlja enakomeren ekonomski razvoj in preprečuje pojav ekonomskih kriz.

Tako bi lahko rekli, da nas je kriza našla nepripravljene. V letih naglega ekonomskega vzpona si je bilo zagotovo težko zamišljati, da se bo ekonomska rast sčasoma zmanjšala in nazadnje zaustavila ter navsezadnje prevesila v krizo. Tudi tedaj, ko je razviti svet že okusil prvi udar nove ekonomske krize svetovnih razsežnosti, iz katere se je sicer izkopal, vendar se je moral sprijazniti s počasnejšo rastjo, je pri nas še vedno prevladovala močno zakoreninjena teza o premoči planskega gospodarstva v socialističnih družbah nad anarhičnimi kapitalističnimi gospodarstvi. Razvoj v svetu v zadnjih nekaj letih pa je pokazal, da so si zadnja dokaj hitro opomogla in da so mnoga prav v tem času doživela pospešeno ekonomsko rast. Tako nas je vrsta držav, ki so bile še pred dobrim desetletjem ali nekaj več na približno enaki razvojni stopnji – izraženi z običajnimi ekonomskimi kazalniki – kot je bila tedaj Jugoslavija, do danes močno prehitela. Takšni primerjalni rezultati, ki kažejo na opazno zaostajanje našega gospodarstva, vzbujajo skrb in terjajo poglobljene analize vseh razsežnosti našega sedanjega položaja.²

¹ O ekonomskih krizah obstaja obsežna literatura tako v številnih tujih jezikih kot tudi domača. V tej razpravi smo se predvsem opirali na Marxovo analizo kriz, ki je prikazana v več njegovih ekonomskih delih in ni strnjeno podana na enem mestu. Nadalje smo se opirali na knjige domačega avtorja Rikarda Steinerja, *Kriza I, II in III* (Cankarjeva založba, Ljubljana, 1976, 1982 in 1985), na knjigo Ernesta Mandela, *Desetletje krize 1974–1984*, *Dejstva in njihova marksistična interpretacija* (Krt 36, Ljubljana, 1986) in na druga dela.

² V tej zvezi pripominjamo, da razumemo razvoj kot mnogo širši proces od ekonomske rasti, ki se izraža z različnimi količinskimi kazalniki (na primer z narodnim dohodkom na prebivalca). Razvoj vključuje tudi kakovostne spremembe, višjo raven izobrazbe, kulture, medčloveških odnosov, varovanja naravnega okolja itn. Menimo, da so sodobne družbe še zelo oddaljene od vizije vsestranskega razvoja človeka in njegove usposobljenosti, da razumno izkorišča razpoložljive vire tako, da mu dajejo največje možne učinke, ne da bi pri tem porušil naravno ravnovesje, in da vsestransko razvije humane, človeka vredne medčloveške odnose. Danes niti najbogatejše družbe ne zagotavljajo vsestranskega razvoja človeka kot ustvarjalne, duhovne bogate, s samim seboj in z drugimi usklajene osebnosti, ki se dviguje iz »kraljestva nuje v kraljestvo svobode«. V tej zvezi želimo zlasti poudariti vse višjo stopnjo kriminalitete, vse širšo uporabo mamil in razkroj človekovih tradicionalnih vrednot, ki so mu omogočile, da se je obdržal dolga razdoblja na vrhu razvojne lestvice živih bitij.

V pričujoči razpravi se omejujemo na ekonomske vidike krize, za katere menimo, da so temeljnega pomena, saj pogojujejo in pospešujejo ostale plati krize. To zlasti velja za krizo v političnem dogajanju, za zaostrovanje nacionalnih nasprotij, ki v bistvu stopnjujejo ekonomska nasprotja oziroma so njihova zunanja podoba, pa tudi za moralno krizo in krizo občečloveških vrednot. Dejstvo, da nam z vrsto ukrepov ekonomske politike, ki naj bi delovali stabilizacijsko, protiinflacijsko itn., krize ni uspelo preseči in da se na nekaterih področjih še nadalje pogloblja, nas navaja k sklepu, da nam pravzaprav sploh še ni uspelo izluščiti globljih, bistvenih vzrokov, ki so generator najrazličnejših procesov, ki jih s skupnim imenom nazivamo »kriza«.

In tako smo se s sintagmo kriza, ki se je dotlej uporabljala zgolj v zvezi z obravnavo kapitalističnega gospodarstva in njegovega cikličnega nihanja, sčasoma sprijaznili in jo sprejeli za nekaj vsakdanjega. V položaju, ko so dokajšnji deli prebivalstva resno ogroženi v svojem življenjskem obstoju, saj jim prenizki osebni dohodki komajda še pokrivajo najnujnejše stroške, ko se zvišuje stopnja brezposelnosti in se obeta še višja, ko v obsežnih področjih gospodarstva proizvodnja stagnira, na kar dokaj vpliva upadanje kupne moči prebivalstva, ko so eksistenčno ogrožena vitalna področja družbenih dejavnosti, je gotovo nadvse utemeljeno z vso resnostjo razčleniti globlje vzroke za to stanje. Na teh temeljih pa je treba izdelati strategijo njihovega postopnega odpravljanja ali vsaj omejevanja. Zdrave sile v naši družbi, ki jih je nedvomno še dovolj, potrebujejo konkretno in uresničljivo perspektivo ekonomskega in splošnodružbenega razvoja, v katero se bodo lahko aktivno vključevale z vsemi svojimi močmi. Tukaj gre predvsem za široke množice ljudi, od fizičnih delavcev do fakultetno izobraženih ljudi, zlasti pa za mladino, ki se ji vse bolj zožujejo perspektive za njihovi izobrazbi ustrezajočo zaposlitev in za pridobitev bivalnih možnosti, in ne nazadnje za starejše generacije, ki se z grenkobo ozirajo na štirideset in več let delovne dobe, naporov in odrekanih v pričakovanju lepše prihodnosti. V teh delovnih množicah je ogromen energetski naboj, ki se lahko usmeri v boj za kakovostnejšo družbo, za boljše delovne učinke, za višjo raven načina dela in poslovanja, za zviševanje različnih ekonomskih in neekonomskih kazalnikov razvoja itn. Znano je, da je energetski naboj množic možno usmerjati tudi v parcialne interese, ki so dolgoročno na škodo prav teh množic. Stvar zdravih sil v naši družbi je, da skušajo takšne zlorabe preprečiti in da se borijo za prevago pozitivnih razvojnih teženj.

Zaradi zapletenosti in večplastnosti naše sedanje krize izhod iz tega položaja zagotovo ni lahek in tudi ni uresničljiv v kratkem času, temveč kot rezultat večletnega trdega dela, če bo le-to zastavljeno smotrno in bo znalo angažirati naše umske in materialne zmogljivosti ter presekati začarani krog inertnosti in apatičnosti, pa tudi namere vseh tistih, ki bi želeli ekonomsko krizo izrabiti za svoje politične ambicije. Nadaljevanje ekonomske krize ni le nesprejemljivo z vidika varovanja interesov delovnih ljudi, temveč je tudi nezdržljivo z vizijo družbe prihodnosti, ki naj bi vsem svojim članom zagotavljala človeka dostojno življenje in maksimalno razvitje njegovih sposobnosti.

Danes smo od te vizije zelo oddaljeni in vse močnejši so dvomi o njeni uresničitvi. Nekateri gredo pri tem v skrajnosti in menijo, da je eksperiment, imenovan socializem, propadel. Na tem mestu nimamo namena začeti polemike s temi mnenji. Naš namen je s pomočjo teoretične analize izluščiti temeljne vzroke za krizo v socialističnem gospodarstvu, ki je v ekonomski teoriji doslej še neraziskan pojav. Ker bo naša analiza potekala na teoretični ravni, bo nujno temeljila na uporabi metode abstrakcije. To nam bo omogočilo oblikovanje hipotetičnih sklepov, ki jih

je možno posploševati, in sicer tako za naše gospodarstvo kot tudi za druga socialistična gospodarstva, ki so na podobni razvojni stopnji.

2

Vsa dosedanja zgodovina ekonomskih kriz je bila povezana z zgodovino kapitalizma. Ciklično nihanje gospodarstva – z občasnimi vzponi in padci ekonomske aktivnosti – je značilnost razvite blagovne produkcije, ki se je v zahodni Evropi začela uveljavljati v začetku prejšnjega stoletja.

Sam proces blagovnih metamorfoz – spreminjanja blaga v denar in denarja v blago – skriva v sebi formalno možnost za krizo, do katere lahko pride, če se denar ne vrne v obtok oziroma če blaga ne bi bilo mogoče prodati. Ta formalna možnost postane realna šele s prevlado blagovne produkcije, torej z uveljavitvijo kapitalističnega produkcijskega načina.

O kapitalističnih krizah je nepregledna literatura. Tukaj bomo omenili dva pomembna razčlenjevalca ekonomskih kriz – K. Marxa in J. M. Keynesa. Skupno jima je, da sta pripisovala krize *endogenim* vzrokom, ki sta jih videla v naravi kapitalistične produkcije. Razlikujeta pa se predvsem po tem, da je Marx uporabil teorijo kriz za eno pomembnih izhodišč za svojo teorijo družbenega prevrata, ki bo zrušil kapitalizem in ustvaril temelje novega družbenega reda. Nasprotno pa se je Keynes zavzemal za smotne državne posege v gospodarstvo in je oblikoval teoretične temelje državnega kapitalizma. Marx in Engels, ki sta sicer že opazovala procese monopolizacije in nujnost državnih posegov v gospodarstvo, ki transformirajo kapitalizem iz liberalne v monopolno fazo, sta menila, da bo kapitalizem zaradi svojih notranjih protislovij prej propadel, preden bodo te razvojne težnje prevladale. Znano je, da je razvoj potekal po drugačni logiki in da mora sodobna marksistična teorija glede teh vprašanj izoblikovati drugačno razlago, ki bo ustrezala resničnemu razvoju.

Preden pa preidemo k analizi naše ekonomske krize, bomo na kratko povzeli glavna teoretična spoznanja o vzrokih ekonomskih kriz v kapitalističnem gospodarstvu. Pri tem se bomo opirali predvsem na marksistično ekonomsko teorijo, ki jo bomo dopolnili z nekaterimi pomembnimi spoznanji novejših meščanskih ekonomskih torij.

Po Marxovi razlagi je ciklično nihanje kapitalističnega gospodarstva normalna oblika njegovega delovanja. Glavne notranje vzroke za ciklično ponavljanje kriz vidi Marx v naravi kapitalistične blagovne produkcije. Zanj je značilno temeljno protislovje med družbeno naravo dela in zasebnim prilaščanjem. Z vse hitrejšim razvojem produktivnih sil se namreč pogloblja delitev dela, razvijajo se vedno nove specialnosti in stroke, sam proizvodni proces pa postaja vse bolj zapleten v organizacijskem smislu in temelji na usklajenem delovanju najrazličnejših delovnih opravil.

V nasprotju s temi razvojnimi značilnostmi pa ostaja prilaščanje rezultatov dela domena kapitalističnega razreda, čigar ekonomska in politična moč temeljita na zasebni lastnini proizvodnih sredstev. Iz tega temeljnega protislovja izvirajo druga protislovja, kot so: protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo, med konkretnim in abstraktnim delom ter med zasebnim in splošnodružbenim interesom. Ta protislovja so lastna blagovni obliki, ki je temelj blagovne produkcije.

Družbeni reprodukcijski proces ne poteka enakomerno, temveč sta zanj značilna hitrejša rast prvega oddelka, ki producira produkcijska sredstva, in zaostajanje drugega oddelka, ki producira potrošna sredstva. Tudi celotna produkcija prihaja občasno v protislovje s celotno porabo. Vzrok za to protislovje je v temeljnih

delitvenih razmerjih, ki se izražajo z naraščajočo stopnjo eksploatacije delavcev oziroma upadanjem relativnih mezd. To pomeni, da delež delavskih dohodkov pri razdelitvi narodnega dohodka zaostaja za deležem dohodkov kapitalistov. Ker se dohodki kapitalistov usmerjajo v večanje produktivnih zmogljivosti gospodarstva, kar pomeni v končnem rezultatu večanje ponudbe blaga in storitev, medtem ko so dohodki delavcev pomembna sestavina povpraševanja po potrošnih dobrinah, nastaja dolgoročno neravnotežje med agregatno ponudbo in agregatnim povpraševanjem. Zaloge blaga se kopičijo, dokler ne izbruhne kriza hiperprodukcije.

Ob ekonomski konjunkturi spodbujajo optimistična pričakovanja tako na makroekonomski kot na parcialni in mikroekonomski ravni ekspanzijo, ki se kaže zlasti s širitvijo produkcijskih zmogljivosti in z dodatnim zaposlovanjem delovne sile. To se v končnem učinku izrazi v naraščajočem družbenem produktu in narodnem dohodku (globalno in na prebivalca).

Ker ob pospešeni ekonomski rasti naraščajo vsi dohodki, se povečuje kupna moč in narašča povpraševanja: tako na trgih potrošnega blaga kot na trgih produkcijskih faktorjev. Dodatna vlaganja in dodatno povpraševanje kumulativno učinkujejo na rast narodnega dohodka, ki zaradi tega narašča več kot sorazmerno s temi dodatnimi izdatki. Ti učinki so v ekonomiji znani kot multiplikacijski in akceleratorijski učinki. Podobne pomnoževalne učinke lahko ugotavljamo tudi v bančnem sistemu, kjer gotovinske vloge povečujejo razpoložljiva sredstva bank več kot sorazmerno velikosti teh vlog.

Hkrati s tem, ko se produkcijske zmogljivosti širijo in se zaposluje vse več ljudi ter dohodki različnih kategorij ekonomskih subjektov naraščajo, se vse bolj kopičijo tudi protislovja.

Kupna moč kljub naraščajočim dohodkom ne zmore dohitevati vse večje ponudbe blaga, zato se kopičijo zaloge. Kriza hiperprodukcije se začne ponavadi najprej kazati na trgih končnih izdelkov. Ščasoma preskoči tudi na trge produkcijskih faktorjev, saj manjša naročila za potrošno blago prej ali slej zmanjšajo tudi povpraševanje po produkcijskih faktorjih. Proizvodnja se več ne širi, temveč za nekaj časa obstane na določeni ravni, dokler ne pride do odločilnega preobrata, ko se začno krčiti ekonomske aktivnosti in odpuščati delovna sila. Nezaposlenost še dodatno zmanjšuje povpraševanje in sproži novi krog krčenja obsega produkcije in odpuščanja delovne sile. Zlom, ki sledi, je lahko nagel ali postopen in se izteče v fazo depresije ali mirovanja, ki pomeni stanje skršene ekonomske aktivnosti. To lahko traja od nekaj mesecev do nekaj let. Nobenega pravila ni glede časa, kdaj se bo ponovno začel proces oživljanja gospodarstva. Ob vzponu liberalnega kapitalizma je prišlo spontano do ponovnega oživljenja gospodarstva na temelju zasebne pobude množice inovativnih podjetnikov, ki so videli v krizi svojo veliko priložnost in so jo skušali obrniti sebi v prid z vlaganjem v novo tehnično opremo, izpopolnjeno tehnologijo, z uvajanjem novih proizvodov ipd. Za krizo je namreč značilno tudi, da pride do moralne (ekonomske) amortizacije fiksnega kapitala, ki je bil dotlej uporabljen v produkciji. To odpira možnosti in je spodbuda za posodobitev tehnike in tehnologije oziroma za zvišanje produktivnosti dela.

V depresiji se zaradi obilja neizkoriščenih zmogljivosti znižujejo njihove cene, kar omogoča podjetnikom, ki se odločijo za tveganje, da pocenijo nove naložbe. To pa olajšuje ponovno pridobivanje trgov z nižjimi cenami proizvodov in storitev. Pomembno je, da so pričakovanja podjetnikov glede prihodnjih možnosti optimistična, zlasti če jim njihovi izračuni nakazujejo možnost, da se bodo sčasoma

ma znova zvišale profitne mere. V tej zvezi je treba opozoriti na nasprotujoče si dejavnike, ki vplivajo na padanje oziroma naraščanje profitne mere, in na njihovo sorazmerno moč v danih konkretnih razmerah.

Na potek konjunkturnega ciklusa pomembno vplivata tudi denarni obtok in zlasti ureditev kreditnega sistema, ki lahko odigra v prelomni točki, ko se gospodarstvo že preveša v krizo, odločilno vlogo pri naglem zlomu gospodarstvu. Narušeno zaupanje v normalno delovanje denarnih ustanov lahko hipoma sproži množični naval na banke, ki ne morejo ugoditi vsem zahtevam svojih upnikov ter so prisiljene k bankrotu. Hkrati pretresa nemir tudi denarne borze, na katerih vrto-glavo padajo cene vrednostnih papirjev, za katere se prav v krizi izkaže, da so v veliki meri fiktivni kapital. Mnogi, ki so vlagali svoje prihranke v vrednostne papirje, so zaradi njihovega razvrednotenja ob vse svoje premoženje. Zaradi stihij-ske narave kapitalistične produkcije je v razmerah svobodne igre ekonomskih zakonitosti uravnovešeno gibanje glavnih ekonomskih tokov lahko zgolj naključ-no. Za potek reprodukcijskega procesa je namreč značilno, da se uveljavlja težnja k hitrejšemu naraščanju akumulacije od osebne porabe, zato se sčasoma nakopiči-jo vse večje zaloge neprodanega blaga, ker učinkovito povpraševanje po potrošnih dobrinah zaostaja za rastjo družbenega produkta. Tako dohodki delavcev relativ-no upadajo tudi takrat, ko sicer absolutno naraščajo. S temi nesorazmerji se izra-žajo zviševanje stopnje eksploatacije delavcev in zmanjševanje relativne mezde na eni strani ter povečevanje mase profitov in povečanje akumulacije na drugi strani.

Za kapitalistični reprodukcijski proces sta nadalje značilna vse bolj izrazita težnja k zviševanju organske sestave kapitala, se pravi k hitrejšemu naraščanju deleža konstantnega kapitala (produkcijskih sredstev) in zlasti fiksnega kapitala (delovnih sredstev) ter zaostajanje deleža variabilnega kapitala (delovne sile) v celotnem vloženem kapitalu. S tem se zvečuje produktivnost dela, hkrati pa krepi težnja k povečevanju rezervne armade dela. Ta zajema danes v razvitem svetu vse večji del populacije, čeprav ciklično niha – z ekonomskim vzponom se zmanjšuje, z recesijo pa povečuje.

Ena izmed značilnosti neenakomernega poteka reprodukcijskega procesa je tudi hitrejši razvoj prvega oddelka družbene reprodukcije, ki proizvaja produkcij-ska sredstva, medtem ko je razvoj drugega oddelka, ki proizvaja potrošne dobrine, počasnejši. Iz drugega oddelka se nenehno preliwa del akumulacije v prvi oddelek. Poleg tega je velikost akumulacije drugega oddelka determinirana predvsem z velikostjo povpraševanja prvega oddelka po potrošnih dobrinah.

Proces reprodukcije celotnega družbenega kapitala vsebuje torej prvine, ki nenehno ustvarjajo težnje k neenakomernemu gibanju njegovih posameznih delov, kar sčasoma nujno ustvarja vse večje neskladnosti in protislovja, ki končno dosežejo viške v ekonomski krizi. Medtem ko so bili v liberalnem kapitalizmu za izhod iz krize bistvenega pomena inovativni podjetniki, ki so s svojim tveganjem ponovno sprožali proces oživljanja gospodarstva, pa je ta samodejni mehanizem ob prehodu kapitalizma v monopolno fazo vse bolj slabel. Bistvo keynesianske revolucije je prav spoznanje, da v sodobnem kapitalizmu pripade primarna vloga spodbujevalca in usmerjevalca ekonomske aktivnosti državi, ki mora ustvarjati takšne razmere, v katerih bo zasebna pobuda podjetnikov lahko prišla najboljše do veljave in bo lahko dajala najboljše možne rezultate. Država mora predvsem skrbeti za zadostno raven učinkovitega (plačilno sposobnega) povpraševanja, ki zagotavlja podjetnikom optimistična pričakovanja glede rentabilnosti novih naložb. S tem spodbuja vlaganja v nove zmogljivosti ter v posodabljanje, razširitev

in večjo izrabo obstoječih. Seveda to podjetnikom ne zagotavlja, da se bodo obdržali v konkurenčnem boju, v katerem bodisi uspejo ali propadejo.

Ne glede na spremembe, ki jih v delovanju sodobnih kapitalističnih gospodarstev povzroča državna intervencija, velja tudi zanje, da poteka družbeni reprodukcijski proces na temelju razpršenosti odločitev ekonomskih subjektov. Tako je tudi sodobna kapitalistična produkcija po svojem bistvu anarhična. Ekonomski subjekti, ki delujejo v kapitalističnem gospodarstvu, hkrati sprejemajo najrazličnejše odločitve, ki se medsebojno razhajajo ali si nasprotujejo, sčasoma pa nastaja kot njihova rezultanta neenakomerno gibanje ekonomskih količin in glavnih ekonomskih tokov. Tako se nenehno po eni strani pojavljajo težnje k neravnotežjem kot tudi težnje k uravnovešanju ekonomskih količin. Zato se ciklično ponavljajo krize, v katerih se nakopičena nesorazmerja nasilno razrešujejo, seveda ob velikih izgubah razpoložljivih virov. V nasprotju s ciklično ponavljajočimi se krizami na makroekonomski ravni, s katerimi se izraža neracionalnost tega sistema, se na mikroekonomski ravni uveljavlja težnja k racionalnosti: posamezen porabnik si prizadeva v danih objektivnih okvirih kar najbolje zadovoljiti svoje potrebe, medtem ko si podjetje prizadeva za realizacijo maksimalnega profita. Težnjo k maksimiranju profita pa moramo dopolniti z vrsto dodatnih spodbud in motivov, kot so zlasti: težnja k varnosti, likvidnosti, ohranitvi trga, ustvarjanju zaupanja pri kupcih in poslovnih partnerjih, k oblikovanju čimboljše podobe (image) v javnosti, uveljavitvi trdke in njenega dobrega imena itn., kar vse sodi k uspešni poslovni politiki. Podjetje mora v daljšem časovnem razdobju zaslužiti normalni profit, ki mu omogoči obstoj v konkurenčnem boju, zato je profitna usmeritev temeljnega pomena za uresničitev ciljev podjetja.

Profit je zato temeljna kategorija kapitalističnega gospodarstva. Njegova sprememba oziroma že pričakovanje njegove spremembe ima takšne učinke, kot jih nima sprememba nobene druge ekonomske kategorije. Tako bodo na primer kapitalisti v pričakovanju padca profitne mere zmanjšali nove naložbe, zato bo prišlo do več kot sorazmernega upada rasti narodnega dohodka (multiplikatorski učinek deluje v tem primeru v obratni smeri) in do zmanjševanja ekonomske rasti. V tej zvezi želimo opozoriti še na ekonomske učinke kapitalistov razporeditve profita na akumulacijo in na del za lastno potrošnjo. Ta razmejitev namreč nikakor ni zgolj naključna ali le stvar kapitalistov osebne presoje, temveč je bistveno determinirana s stopnjo razvitosti dane družbe, s tehničnim in tehnološkim razvojem, s konkurenčnimi in inovacijskimi pritiski in ne nazadnje z ukrepi na denarnem, fiskalnem, zunanjetrgovinskem in drugih področjih. Ustvarjena presežna vrednost se tudi v sodobni kapitalistični družbi uporablja za obstoj in razvoj obstoječih družbenoekonomskih odnosov ter za ohranitev privilegijev vladajočega razreda, ki ima v družbi odločilno moč in oblast.

Ustvarjena presežna vrednost se zatorej uporablja na takšne načine in v takšem obsegu, kot to terjajo interesi kapitala – danes vse bolj interesi velikega kapitala, ki se po svoji moči in vplivu dviguje ne le nad interese svojega lastnega proletariata, ampak tudi nad interese svetovnega proletariata v nerazvitih ali razvijajočih se državah. Povezan z vrhovi vojske z vlaganjem v vojaško-industrijski kompleks ter s skupnimi političnimi interesi je glavni povzročitelj vojaških in političnih napetosti v sodobnem svetu ter najmočnejša ovira za dejansko razorožitev, s tem pa tudi grožnja svetovnemu miru in nadaljnjemu obstoju človeštva. Interesi velikega kapitala in najširših množic se potemtakem danes še bolj razhajajo, čeprav je to zakrito z različnimi sodobnimi oblikami političnega in gospodarskega soodločanja, ki si nadeva videz demokratičnosti.

V prejšnji točki smo izčrpnje prikazali glavne vzroke, ki sprožajo ciklično gibanje kapitalističnega gospodarstva. Poudarili smo tudi pomen državnih posegov v gospodarstvo, ki umirjajo amplitudo teh nihanj in pospešujejo oživljanje gospodarstva ob recesijah. V nadaljevanju se bomo osredotočili na obravnavo naše ekonomske krize.³ Pri tem lahko ugotovimo, da so temeljni vzroki, ki so privedli do krize, v bistvu istovetni s tistimi, ki jih je že Marx izluščil kot imanentne kapitalistični blagovni produkciji. To so predvsem protislovje med družbeno naravo in birokratsko-etatičnim odločanjem in prilaščanjem, protislovje med zasebnim in splošnodružbenim interesom, med uporabno vrednostjo, med produkcijo proizvodnih sredstev in produkcijo potrošnih sredstev ter med celotno produkcijo in porabo. Glede na nekonstistentnost administrativnih posegov v gospodarstvo, neznanstveno uporabo planskega mehanizma in številne zlorabe družbene lastnine bi lahko ugotovili, da za kapitalizem značilna anarhičnost dejansko ni bila presežna oziroma jo je zamenjala nova oblika anarhičnosti, socialistična.

Med vzroke za ekonomsko krizo prištevamo tudi prikrivanje dejanskih gibanj ekonomskih količin in zlorabo statistike za prikrojevanje podatkov trenutnim političnim potrebam. Tudi to je prispevalo k nakopičenju protislovij in problemov. Menimo, da naša ekonomska kriza ni niti slučajen niti enkratni pojav, temveč da je logična posledica nakopičenih protislovij in nesorazmerij v gibanju in administrativnem usmerjanju ekonomskih tokov, ki se je vse bolj oddaljevalo od dejanskega ravnesja. Neskladja segajo od mikroekonomske, parcialne do makroekonomske ravni. Dolgotrajna depresija, v katero se je pogreznilo naše gospodarstvo, dokazuje, da v mehanizmu upravljanja ekonomskih tokov ni dovolj imanentnih prvin, ki bi analogno kot inovativni kapitalistični podjetnik sprožile procese oživljanja gospodarstva. Kot kaže, vse doslej tudi država ni znala uporabiti v ta namen ustreznih sredstev, ki so sicer v razvitejšem svetu znani. Nekateri pozitivni premiki v začetku letošnjega leta pa vzbujajo upanje, da bo pri tem ključnem vprašanju prišlo do pozitivnega preobrata.⁴

Morda se zdi odevč, da se v tej razpravi toliko posvečamo razčlenjevanju globljih, notranjih vzrokov, za katere menimo, da so gonilna sila krize. Naše osredotočenje na ta problem izvira iz našega prepričanja, da je to treba storiti, kajti naša podmena, da na dani razvojni stopnji blagovne produkcije nujno iz nje lastnih protislovij izhajajo težnje k neravnotežjem in končno splošnemu neravnotežju – krizi, terja soočenje z načinom delovanja ekonomskih zakonitosti v naši družbi.

S proučevanjem te problematike smo ugotovili, da ciklično nihanje gospodarstva ni le značilnost kapitalističnega gospodarstva, temveč vsakega gospodarstva, ki temelji na razviti blagovni produkciji. Če sprejmemo to hipotezo, se bomo lažje otresli nerealne podmene o brezkonfliktni družbi, ki v popolnosti obvladuje veččino idealnega usmerjanja ekonomskih, družbenih, političnih in drugih procesov. Skladno z dialektičnim razumevanjem družbenoekonomskega razvoja je na današnji stopnji razvitosti družb doseganje idealne usklajenosti med temeljnimi ekonomskimi tokovi neuresničljivo. Če smo potemtakem krizo skušali predstaviti kot logično posledico zaostritve protislovij v našem gospodarstvu in v družbi nasploh, pa to ne pomeni, da je nujno moralo priti do krize tolikšnih razsežnosti, s kakršno

³ Prim. našo razpravo Poskus političnoekonomske analize vzrokov naše ekonomske krize, Bančni vestnik, Ljubljana, 1987/7–8, str. 223–230.

⁴ Prim. podrobnejši prikaz v: Nada Sfiligoj, Prestrukturiranje gospodarstva kot temelj za hitrejši razvoj, Slovenija v jugoslovanski federaciji, Zbornik Ziberlovi dnevi 1987, str. 259–283.

se danes srečujemo. In še manj je utemeljeno, da se naša družba toliko let ni zmožna izkoptati iz krize. Kot sledi že iz našega prejšnjega prikaza, je mnogim razvitim gospodarstvom, pa tudi takšnim, ki so bila pred več leti še na nižji razvojni stopnji od našega gospodarstva, uspelo dokaj hitro premagati krizo in danes doživljajo ekonomski vzpon. Tukaj ne bomo podrobneje razčlenjevali načinov, ki so jih pri tem ubrala. Želeli smo le opozoriti na znana dejstva.

Prej smo navajali vrsto protislovij kot temeljni vzrok za krizo. V nadaljevanju bi želeli našo hipotezo še dodatno osvetliti. Pri tem se bomo najprej zadržali pri protislovju med družbeno naravo dela in zasebnim prilaščanjem, za katero menimo, da se je pri nas modificiralo v protislovje med družbeno naravo dela in birokratsko-etatičnim, v bistvu skupinskim zasebnim prilaščanjem.

Zavedajoč se nevarnosti birokratskega odločanja o uporabi presežne vrednosti se je naša družba že od začetka petdesetih let usmerila v razvijanje samoupravljanja. Po začetnem naglem vzponu pa je razvoj samoupravljanja sčasoma stagniral in resničnega upravljanja družbene lastnine ni prav nič bolj približeval delavcem – včasih celo manj – kot sistem soodločanja v kapitalizmu. Najuspešnejša kapitalistična podjetja so se namreč v zadnjih letih v tem pogledu začela naglo razvijati. Tako svoje poslovne uspehe v veliki ali celo največji meri pripisujejo razvoju organizacijske kulture in internega trženja. Izhodišče nove poslovne politike najuspešnejših podjetij je v bistvu preprosto: kako organizirati, povezati, spodbujati in nagrajevati zaposlene, da bodo v kar največji meri videli v skupnih uspehih in ciljih podjetja svoje lastne uspehe in interese. Kako torej motivirati zaposlene, da si bodo kar se da prizadevali za uresničevanje ciljev podjetja (čim večji promet, čim višji tržni delež, čim večji dobiček, uvajanje novosti v proizvodnji, distribuciji in metodah komuniciranja s kupci, konkurenti, dobavitelji, distributerji, finančnimi institucijami, državo in družbo nasploh). Vsekakor je treba v dobro zasnovano, znanstveno utemeljeno in načrtovano organiziranje zaposlenih pri uresničevanju skupnih ciljev podjetja (institucije) vtkati dobro pretehtan sistem materialnega in nematerialnega nagrajevanja zaposlenih, zagotavljanje možnosti za dodatno izobraževanje in napredovanje, ustvarjanje zaupanja med vodstvom in delavci, vključno z možnostjo za predlaganje različnih izboljšav in inovacij, ki se sproti proučujejo in nagrajujejo. Nekatera naša najboljša podjetja se dobro zavedajo pomena teh dejavnikov za uspešnost v današnjih razmerah in si prizadevajo, da bi uveljavila načela sodobnega internega trženja. Te razvojne težnje so ob hkratnem razvijanju eksternega trženja pomembna sestavina spodbujanja ekonomske oživitve na mikroekonomski ravni.⁵

Poleg tega menimo, da je večje vključevanje zaposlenih v upravljanje in razpolaganje z ustvarjenim dohodkom pomembna sestavina zmanjševanja razhajanja med družbeno naravo dela in birokratskim odločanjem o rezultatih dela. V tej smeri bi morala delovati tudi makroekonomska politika, ki bi morala udejaniti načelo razbremenitve gospodarstva in proklamirano večjo samostojnost podjetij.

Nadaljnje protislovje, ki je značilno za blagovno produkcijo in ki ga bomo v tej zvezi osvetlili, je protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo. Njegovo bistvo je, da si blagovni producent prizadeva, da bi pri prodaji svojega blaga čim več zaslužil, da bi mu torej bila na trgu priznana čim večja cena, ki je zunanji izraz vrednosti (produkcijske cene). Kupec blaga si prizadeva ravno za nasprotno: da bi po čim nižji ceni kupil čim več uporabne vrednosti. Trg ta protislovna hotenja

⁵ Prim. Nada Sfiligoj – Marko Lah, Vloga sodobnih informacijskih sistemov pri razvijanju internega trženja, Raziskovalna naloga, Raziskovalni institut FSPN, Ljubljana 1988.

vedno znova medsebojno usklajuje v obliki vsakokratne cene, ki je kompromis med težnjami tržnih udeležencev. Vsaka cena uravnava ponudbo in povpraševanje, samo normalna cena pa ju izenači. To je cena, ki se oblikuje v položaju dolgoročnega ravnovesja med celotno ponudbo in celotnim povpraševanjem in ki zagotavlja normalni potek družbenega reprodukcijskega procesa. Za oblikovanje normalne cene je potrebna popolna konkurenca. Ob nepopolni konkurenci bodo tudi v daljšem časovnem razdobju razlike med posebnimi profitnimi merami posameznih produkcijskih vej. Ker v veje z visoko stopnjo monopolistične koncentracije ni možen prost vstop, se bodo v teh vejah tudi v daljšem časovnem razdobju obdržali monopolni (ekstra) profiti, medtem ko se bodo veje s podpovprečnimi profiti ali celo izgubami lahko obdržale le z državnimi subvencijami (ali drugimi oblikami pomoči). Nekateri proizvodi se bodo zatorej prodajali po monopolnih cenah ali po cenah, ki se tem približujejo, drugi proizvodi pa ne bodo niti dosegali pokritja povprečnih stroškov, če ne bodo prejeli neke oblike državne pomoči, ki jih ohranja pri življenju. Obenem se konkurenca prenaša vse bolj na menjavo, zlasti z razvojem sodobnih oblik trženja.

V ostrem konkurenčnem boju se bodo obdržala tista podjetja, ki so se s svojo ponudbo bolje prilagodila potrebam, željam in okusom porabnikov. V ta namen pa jih morajo sistematično proučevati in na tem temelju načrtovati razvoj novih proizvodov, novih lastnosti in dodatnih funkcij že vpeljanih proizvodov, uvajanje nove tehnike in tehnologije, novih organizacijskih metod itn. Trženje lahko po našem mnenju bistveno prispeva k zmanjševanju protislovja med uporabno vrednostjo in vrednostjo kot tudi protislovja med produkcijo in porabo. Trženje razumemo kot sodobno poslovno filozofijo in politiko, ki povezuje ponudbo (produkcijo) in povpraševanje (porabo) tako, da izhaja po eni strani iz ugotavljanja potreb porabnikov, pri čemer izvaja različne tržne raziskave in skuša tem izsledkom prilagoditi poslovanje. To pomeni, da si podjetje nenehno prizadeva zbirati različne koristne informacije o razmerah na trgih, v gospodarstvu in družbi nasploh, na področju razvoja znanosti itn. in da skuša te informacije smotrno uporabiti tako, da se prilagaja spremembam v širšem in ožjem okolju, v katerem deluje. Po drugi strani pa uspešno, v razvoj usmerjeno podjetje (institucija) s svojim delovanjem vpliva tudi na okolje, v katerem deluje. Za blagovnega producenta je trženski splet s celoto svojih sestavin – produkcijskim, distribucijskim in komunikacijskim spletom – dolgoročna strategija in taktika spodbujanja, usmerjanja, načrtovanja in ustvarjanja povpraševanja. Čim višja je stopnja konkurenčnosti in čim bolj se podjetje zaveda svoje odvisnosti od lastnih prizadevanj za obstoj in razvoj, tem bolj se trudi za naklonjenost kupcev. To pa pomeni, da si prizadeva dati svojim proizvodom takšno uporabno vrednost, kot jo kupci želijo in zahtevajo s svojim »glasovanjem« na trgu, ko izbirajo tiste proizvode in storitve, ki bolje ustrezajo njihovim potrebam, in odklanjajo manj ustrezne. Z uporabo sodobnih metod trženja, ki spretno uporabljajo spoznanja psihologije, filozofije itn. za pridobivanje naklonjenosti kupcev, je vsekakor možno tudi manipulirati s kupci in proizvodom dodajati fiktivno uporabno vrednost. Zato je potrebna zaščita porabnikov na organiziranih temeljih (strokovne analize kakovosti proizvodov in storitev, obveščanje o možnih negativnih učinkih pri uporabi proizvodov itn.).

Ker v vseh vejah gospodarstva ni mogoče doseči želene ravni konkurence s spodbujanjem ustanavljanja večjega števila podjetij in drugih prvin višje stopnje konkurenčnosti, se je treba proti monopolističnim in oligopolističnim težnjam boriti s tujo konkurenco, pa tudi z ustrezno protimonopolno zakonodajo,

ki pa mora biti zasnovana tako, da ne preprečuje ekonomskih integracij tam, kjer so želene in koristne.

Administrativne cene ne le da ne zmanjšujejo protislovja med uporabno vrednostjo in vrednostjo, temveč ga celo zaostrujejo.⁶ Zato menimo, da je dolgotrajna vladavina administrativnih cen zapustila v našem gospodarstvu težke posledice. Vidimo jih predvsem v velikih strukturnih neskladjih med produkcijo in porabo v mnogih panogah, v podpovprečni rasti produktivnosti dela in velikem zaostajanju pri uvajanju tehničnih in tehnoloških novosti za razvitejšim svetom itn. Ukinitve administrativnih cen sama po sebi še ne zadošča, da se to stanje preseže, če se hkrati ne stopnjujejo prizadevanja za zvišanje stopnje konkurenčnosti v gospodarstvu. V razmerah, ko so se razvile monopolne in oligopolne strukture, ki obvladujejo mnoge ključne panoge in dejavnosti, je prosto oblikovanje cen – brez stopnjevanja konkurenčnih pritiskov – uveljavljanje težnje k monopolnim cenam.

V sistemu, v katerem se bodisi izmenjavajo ali hkrati nastopajo monopolne in administrativne cene, praviloma plačuje kupec previsoko ceno za blago glede na njegovo dejansko vrednost. Zato se v takšnih razmerah protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo zaostruje. Proti temu se lahko borimo z zviševanjem stopnje konkurenčnosti in samostojnosti podjetij, da se na temelju svoje uspešnosti ali neuspešnosti obdržijo v konkurenčnem boju ali pa propadejo.

Pomembna je torej preusmeritev gospodarstva od ekstenzivne in količinske razvojne strategije v intenzivno in kakovostno strategijo. To je nadvse težaven prehod, za katerega si naprednejše sile v naši družbi prizadevajo že domala petindvajset let – od reforme leta 1965 dalje v vedno novih poskusih preusmeritve gospodarstva in družbe nasploh, vendar je doslej preboj uspel le delno in posamično.

Veliki upi so osredotočeni na nove vodilne strukture v naši družbi, ki se jasno zavzemajo za odločno preusmeritev naše inertne družbe k tržnim načelom, ki naj pospešijo razvoj na vseh področjih, ne le v gospodarstvu, čeprav je prav tukaj preboj temeljnega pomena.

Naše gospodarstvo, ki ga danes pretresajo tolikšne nepravilnosti in odmiki od ravnovesja na vseh straneh – od mikro – do makroekonomske, nedvomno izraža neučinkovitost dosedanjih metod planiranja. Menimo, da doslej nismo potegnili jasne meje med administrativnim odločanjem, ki vsebuje močne prvine subjektivnega, voluntarističnega in birokratskega odločanja, in znanstveno zasnovanim načrtovanjem glavnih determinant, izoblikovanjem razvojnih strategij in ustreznih sredstev za njihovo uresničevanje. To je toliko bolj absurdno, ker imamo v ta namen dovolj visoko usposobljenih strokovnjakov in ker so tudi številne organizacijske oblike, ki naj bi jih povezovale. Očitno pa je, da je bilo težišče odločanja preneseno drugam, na forume, ki so administrativno sprejemali vrsto najpomembnejših ekonomskih odločitev.

V vsaki družbi mora obstajati neka oblika razporejanja razpoložljivih produkcijskih dejavnikov (naravnih virov, delovne sile, kapitala, znanja, informacij) na različne dejavnosti s ciljem, da se zadovoljijo potrebe posameznikov in celotne družbe na najboljši možni način. Na današnji prevladujoči stopnji razvitosti, ki so jo dosegala socialistična gospodarstva, rešuje temeljna ekonomska vprašanja, ki odločajo o obstoju in razvoju družbe, še vedno najbolje tržni mehanizem. Tukaj gre zlasti za naslednja vprašanja: kaj se bo proizvajalo in koliko ter kako, po kakšnih načelih se bodo delila potrošna sredstva, kolikšna bo akumulacija in kako

⁶ Prim. Nada Sfiligoj, Administrativne cene in njihovi ekonomski učinki, Bančni vestnik, Ljubljana 1988/6, str. 164–171.

se bo uporabila. V zapleteni sodobni družbi, v kateri je hkrati nešteto različnih odnosov med različnimi ekonomskimi količinami in procesi, ki vplivajo drug na drugega, ko ekonomski subjekti sprejemajo vsak dan številne ekonomske odločitve, ki se med seboj bodisi skladajo, razhajajo ali pa si nasprotujejo, je celotno ekonomsko dogajanje rezultanta vseh teh številnih odločitev in procesov. Če naj bi vso to zapleteno celoto urejeval centralni plan, ki naj bi nadomestil mnoge posamezne odločitve, bi moral imeti popoln pregled nad sredstvi, potrebami in njihovimi razvojnimi težnjami, nad delovno silo, cenami, dohodki itn. To pa je neuresničljivo, zato se je vsakršno podrobnejše planiranje sčasoma izkazalo za neučinkovito in za oviro hitrejšemu razvoju proizvodnih sil.

Naše zavzemanje za večjo veljavo ekonomskih zakonitosti ne pomeni ekonomskega liberalizma v smislu *laissez-faire*. Zavedamo se namreč tega, da terja sodobna blagovna produkcija smotrne, znanstveno zasnovane posege v njen spontani tok s ciljem, da pospešuje procese medsebojnega usklajevanja ekonomskih tokov. Seveda pa je treba najpoprej izdelati natančnejša merila za njihovo ugotavljanje in merjenje. Vsekakor pa menimo, da je odveč in škodljivo, če država z administrativnimi posegi rešuje tudi vsa tista vprašanja, za katera dokazujejo izkušnje tako v učinkovitejših gospodarstvih kot tudi pri nas, da jih bolje in uspešneje rešuje trg. Konkretno analize posameznih panog in trgov bi zagotovo dale dovolj empiričnega gradiva za opredelitev področij in dejavnosti, ki bolje delujejo brez strogega državnega nadzora.

Leto 1989 naj bi bilo leto temeljite ekonomske, družbene in politične reforme. Novi ZIS je pod vodstvom Anteja Markovića že začrtal obrise izhoda iz krize, ki naj bi potekal postopno in se uresničil v približno petih letih. To je realistična vizija učinkovitega premagovanja krize, ki se je delno že začela uresničevati. Seveda pa ni zagotovil, da se bo preboj iz krize lahko uresničil v načrtanih časovnih okvirih.⁷

Nedvomno je vsaka kriza tudi priložnost, da se neka družba preoblikuje v pozitivni smeri, da maksimalno zaposli svoje razpoložljive zmogljivosti in da spodbudi najvitalnejše sile družbe k zavestnemu, ustvarjalnemu prizadevanju za višjo raven dela in življenja. Za pozitivni zasuk na vseh ravneh in predvsem v ljudeh, ki so nosilci družbenoekonomskih procesov, morajo obstajati uresničljiva vizija kot tudi ustrezni sistemski okviri, ki te interese smotrno povezujejo in usmerjajo.

Temeljna naloga, ki jo bo najprej treba rešiti, pa je boj proti inflaciji. Pri tolikšni stopnji inflacije, kot jo imamo zdaj, ni mogoče delati nobenih realnih izračunov, ni mogoče načrtovati in se ni mogoče racionalno obnašati (pri čemer imamo v mislih družbeno koristno racionalnost). To je pa že novo vprašanje, ki presega okvire pričujoče razprave.

Ljubljana, maja 1989

⁷ Prim. Nada Sfiligoj, Kaj lahko realno pričakujemo od ekonomske reforme na področju trga in cen? Teorija in praksa, 1989/3-4, str. 327-337.